

УДК 37.013.73(09)

*Галина Антонюк,
доцент кафедри прикладної лінгвістики
НУ «Львівська політехніка»*

ІДЕЇ ЯНА АМОСА КОМЕНСЬКОГО У ВІТЧИЗНЯНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

У статті охарактеризовано педагогічні погляди Яна Амоса Коменського у контексті педагогіки Відродження та Нового часу; зроблено зіставний аналіз ідей Коменського і педагогічної практики братських шкіл України і Білорусії, виокремлено спільні риси, притаманні поглядам чеського педагога і українських освітніх діячів; охарактеризовано вплив ідей Яна Амоса Коменського на розвиток освіти і педагогічної думки у слов'янському та європейському просторі загалом.

Ключові слова: *Коменський Ян Амос, братські школи України, вітчизняна педагогічна культура, взаємовплив та діалог культур.*

В контексте педагогики Возрождения и Нового времени в статье проанализированы педагогические взгляды Яна Амоса Коменского; сделано попытку сопоставительного анализа идей Коменского и педагогической практики братских школ Украины и Белоруссии; проанализированы общие черты педагогических взглядов чешского ученого и украинских просветителей; подчеркнута влияние идей Яна Амоса Коменского на развитие образования в славянском и общеевропейском пространстве.

Ключевые слова: *Коменский Ян Амос, братские школы Украины, отечественная педагогическая культура, взаимовлияние культур.*

Pedagogical views of Jan Amos Comenius in the context of the Renaissance pedagogy and pedagogy of modern time have been characterized in the article, comparative analysis of Comenius' ideas and pedagogical practice of brotherhood schools in Ukraine and Belarus has been made, in the article have been distinguished similarities, common for Czech teachers and Ukrainian educational leaders. The influence of Jan Amos Comenius' ideas on the development of education and pedagogical ideas in the Slavic and European space as a whole has been characterized in the article.

Key words: *John Amos Comenius, brotherhood schools in Ukraine, Ukrainian pedagogical culture, cultural interaction and dialogue.*

Актуальність теми дослідження визначається практикою сучасних інтеграційних процесів, входженням нашої держави у загальноєвропейський контекст по лінії економіки, освіти, науки, культури. Європейський вибір нашої держави зумовлений її історичним поступом,

політичними та соціальними чинниками. Україна впродовж усієї історії активно налагоджувала контакти із зовнішнім світом, з країнами Заходу і Сходу. Такі контакти були особливо активними в галузі освіти, науки, педагогічної та загальної культури. У зв'язку з цим виникає необхідність більш ґрунтовного дослідження європейського досвіду освіти і виховання, який має бути переосмислений і творчо використаний сучасниками теоретиками педагогічної науки і організаторами виховного процесу.

Метою пропонованого дослідження є охарактеризувати педагогічні погляди Яна Амоса Коменського (1592–1670) у контексті педагогіки Відродження та Нового часу; зробити зіставний аналіз ідей Коменського і педагогічної практики братських шкіл України і Білорусії, виокремити спільні риси, притаманні поглядам чеського педагога і українських освітніх діячів; охарактеризувати вплив ідей Яна Амоса Коменського на розвиток освіти і педагогічної думки у слов'янському та європейському просторі в період XVI–XVII ст. і у наступні епохи.

Розвиток педагогічної думки в Україні в період XVI–XVII ст. відбувався у складних суспільно-історичних умовах. Це пояснювалося наступним: розвиток української культури (зокрема освітньої і педагогічної) відбувався у складі чужої держави – Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої; в умовах незавершеного процесу націотворення білоруського, українського і польського народів. Ці явища зумовили багатомовність письмової культури і неоднозначність культурної приналежності його творців; взаємодією і взаємовплив української, білоруської, литовської та польської культур. В Україні в окреслений період відбувається інтенсивне запозичення, засвоєння і переробка на національному ґрунті культурних досягнень європейського Відродження. А педагогічні погляди та ідеї Я. А. Коменського були відповідні основним культурологічним засадам періоду європейського Відродження та Реформації.

Становище в Україні у XVI – першій половині XVII ст. у багатьох рисах було подібним до становища Чехії після втрати державної незалежності. В умовах іноземного поневолення в обох країнах збереження самобутньої національної культури викликало необхідність поширення шкільної освіти, її демократизації. Вихованим на традиціях братських шкіл діячам української культури були близькі основні принципи педагогіки Я. А. Коменського. У передмові до одного з видань Львівського братства («Таблица невидимая сердца човечаго», 1666) [4, с. 130] можна знайти ті ж ідеї, що їх висловлював Коменський у творі «Жива друкарня, або мистецтво ощадного, але масового і досконалого відбивання мудрості не на папері, а на розумі» (1657). Я. А. Коменський писав, що здібності кожної людини подібні до чистої (пустої) таблиці, на якій природно ще нічого не написано, але з часом може бути записане все [8, с. 195]. Так само автор передмови до праці львівського братства

порівнював людський розум з таблицею, яка «залишається ненаписана і голая, гди розум чоловічий жадної речі не уміє і не розуміє». Зате, «гди якую реч добре відаєм, любо філософію, або теологію, любо астрологію, математику, арифметику, любо риторику, albo іншую науку, тая на розумі чоловіком, яко на таблиці, єсть написана» [5, с. 152].

Досвід братських шкіл, насамперед львівської та київської, позитивно вплинув на розвиток слов'янської педагогічної думки. Дослідники неодноразово відзначали схожість між педагогічними положеннями шкільних братських статутів і поглядами Я. А. Коменського [11, с. 99–108; 12, с. 9–19]. У Чехії, в Празькому національному музеї зберігаються шкільні статuti XVI та XVII ст., у яких було передбачено навчання за класно-урочною системою. У школах «Чеських братів», які ґрунтувалися на принципах демократизму, урок був формою організації навчання [10, с. 26, 2–263]. Аналогічною щодо організації навчання була ситуація у братських школах України і Білорусії, які розгорнули свою діяльність в окреслений часовий простір. Історичні дані засвідчують [5, с. 127–173; 11, с. 99–108; 12, с. 9–19], що в братських школах України і Білорусії елементи класно-урочної системи були наявними ще до виходу у світ «Великої дидактики» (1657 р.) [3; 6]. На основі вивчення досвіду навчання, яке ґрунтувалося на класно-урочній системі, а також опираючись на власну практику, Ян Амос Коменський дав теоретичне обґрунтування класно-урочної системи [10, с. 263]. Грузинський вчений-коменіолог Давид Лордкіпанідзе у монографії «Ян Амос Коменський 1592–1670» [10] зазначає, що одна з найбільших заслуг Коменського – це розробка класно-урочної системи та обґрунтування уроку як форми організації навчання в школі. Якщо б навіть Коменський нічого іншого не зробив у галузі дидактики, його ім'я все ж залишилося б безсмертним завдяки ґрунтовному опрацюванню цього корінного питання дидактики [10, с. 262]. Український вчений, історик педагогіки Є. Н. Мединський зазначав, що Я. А. Коменський у «Великій дидактиці» узагальнив все краще з досвіду роботи шкіл свого часу, зокрема досвід роботи братських шкіл України і Білорусії. Він зауважував, що Я. А. Коменський «жив і творив у межах тієї самої польсько-литовської держави, де розвинули свою діяльність братські українські та білоруські школи, причому в той самий час (початок XVII ст.), коли особливо активну діяльність розгорнули українські та білоруські братства. У братських школах України та Білорусії було багато спільного також з погляду ідеологічного – боротьба за свій народ і національну культуру... Навіть організаційні форми боротьби чеського (богемського) братства та українських і білоруських братств були дуже подібні» [11, с. 102]. Це є свідченням того, що українська педагогічна наука не була осторонь передових тенденцій, які мали місце у західноєвропейському просторі окресленого часового періоду. Елементи класно-урочної системи були наявними в українських школах раніше, аніж

вони одержали своє теоретичне обґрунтування. Цей національний досвід у історії педагогічної науки був широко використаний у слов'янському і загалом у європейському просторі.

У згаданий період розгорнув свою просвітительську та публіцистичну діяльність Іван Вишенський (1550–1621) [2, с. 4]. Він проголошував у своїх творах ідею рівності всіх людей, яка була співзвучною з поглядами Я. А. Коменського. Ідею рівності прослідковуємо у «Пораді» гл. 3 «Книжки» творів Івана Вишенського. Публіцист запитує панство: «А що бачиш у собі вищого від інших людей чи що більше від інших умістити в собі гадаєш? Чи не земля ти від землі, як і той убогий та голий сіромаха? Чи в тобі не той самий дух, що оживлює трупа, як і в убогого? Чи голова в тебе не на тому самому місці стоїть, що і в убогого? А очі, слух, смак, ніздрі, руки, ноги чи не так само розміщені, як і в убогого? А губа, зуби, язик, горло чи не в тих-таки місцях стримлять, що і в убогого? ...Чи смерть не вхопить тебе так само, як убогого?... [2, с. 55].

Гуманістичні мотиви людської рівності, про яку писав І. Вишенський, спостерігаємо у творах відомого братського діяча, письменника Кирила-Транквіліона Ставровецького (?–1646). Він стверджував, що Бог створив людей рівними і єдиними, дарував їм душу розумну, дав їм увесь видимий світ і рівні їм небо, сонце і місяць. У своїх творах «Зерцало богословія», «Євангеліє учительное», «Перло многоцінное» [14, с. 207–260] він розвивав думку, що смисл життя людини полягає у повсякденній трудовій діяльності на благо суспільства. Знання, наука та освіта повинні супроводжувати людину впродовж усього її життя. Такі погляди К. Ставровецького на науку та освіту виражали думки тих діячів братського руху, які всі зусилля спрямовували на розвиток шкіл та поширення наукових знань [15, с. 44–47]. Прославляючи мудрість, за допомогою якої люди пізнають і розвивають світські науки, створюють закони, керують державами, К. Ставровецький стверджує: «Ти заблужедшим ісправленіє, Ти старим укрєпленіє, Ти бодрость лінивим, Ти мужество боязливим, ...Ти панієнства съкровище и висота, ...Ти смутних и плачливих вічнеє веселіє, Ти сущим въ тьмі безумія просвещеніє, Ти прагніщих слави скорое насищкніє, Ти хітроє ремесла показуєш світу...» [14, с. 248]. У дусі властивих йому ренесансно-гуманістичних уявлень про смисл буття, він розвивав думки, що сенс людського буття полягає не тільки у служінні Богові, а й у здійсненні людиною свого земного призначення, активної діяльності, де можна виявити мудрість, знання, талант – ті риси, які могли б піднести людину до божественного рівня. У цьому він вбачав призначення своїх творів «Зерцало богословія» та «Перло многоцінное», у передмовах до яких закликав не тільки прочитати їх, а й з повагою ставитися до їх змісту «великіи гори... премудрости небесной и дивний світ разума» [13, с. 159–166; 14, с. 209; 15, с. 42–47].

Ідея рівності знайшла відображення і в статуті Львівської братської

школи, який гласив, що багатий над убогими в школі нічим вище не може бути, крім самої науки. Братство висувало високі вимоги до моральної поведінки вчителя. Учителем братської школи могла бути тільки людина високих знань і добродесного життя. У Статуті львівської братської школи зазначалося: «Дидакал, или учитель, этой школы должен быть благочестивым, умным, смиренно мудрым, кротким, сдержанным, не пьяница, не развратник, не лихоимец, не сребролюбец, не злой, не завистник, не смехотворец, не скернословец, не волшебник, не басносказатель, не пособитель ереси, не нарушитель благочестия, а во всем представлял образ для подражания, и чтобы ученики были, как учитель их» [1, с. 79]. Ці вимоги братчиків до вчителів мають багато співзвучного з поглядами Я. А. Коменського, який у «Законах добре організованої школи» писав, що вчителями повинні бути люди набожні, чесні, діяльні та працьовиті, що вони не тільки зовні, але насправді повинні бути живими зразками добродесності, яку мусять прищепити іншим [7, с. 600].

Ідея загального навчання народу, розроблена Я. А. Коменським, була висловлена в Україні й Білорусії ще до його народження. Одним з перших, хто проголосив необхідність загального навчання, був Франциск Скорина, який так само, як і Я. А. Коменський, зазнав впливу демократичних ідей чеських таборитів. Скорина мріяв про ідеальне суспільство, де буде «рівна свобода всім; спільне майно всіх». Ідучи за італійськими гуманістами Данте і Петраркою, Скорина вперше в Білорусії дав у руки книги народу рідною мовою. Він вважав за потрібне вчити посполитих людей, бо освіта – це основа людського блага та доброго стану суспільства, тому що кожна освічена людина може краще служити своєму народу, ніж темна [12, с. 49]. Про необхідність загального навчання писав і професор Острозької академії Герасим Смотрицький (к. XVI – поч. XVII ст.). Реформаційні ідеї Г. Смотрицького поєднувалися з гуманістичними і відповідали основним поглядам чеського педагога Я. А. Коменського. Головними чеснотами людини Г. Смотрицький вважав славу, мужність, талант, активну діяльність, спрямовані на досягнення вищих цілей – благо рідного краю, розвиток освіти, культури свого народу, захист віри предків. [13, с. 125–127]. Ідея загального й обов'язкового навчання «всіх навчати всього», яку розробив слов'янський педагог Я. А. Коменський, відповідала намаганням освітніх діячів України.

Однією з найважливіших ідей, яку розробив Я. А. Коменський, була ідея природовідповідності у навчанні. [10, с. 170–176]. Сучасна педагогічна наука розглядає ідею природовідповідності у Я. А. Коменського як методологічний принцип, згідно з яким виховання повинно здійснюватися у відповідності до законів, які об'єктивно існують в природі, частиною якої є людина. У «Великій дидактиці» Коменський зазначає, що природа пристосовується до зручного часу. Птахи виводять пташенят навесні, відповідно освіту людини потрібно починати навесні її життя. Природа

спочатку готує матеріал, перш ніж починає надавати йому форму. Коменський вважає, що аналогічно чинять архітектор і художник, які все роблять заздалегідь і робить висновок, що перш ніж приступати до навчання, треба підготувати книги і все необхідне приладдя. У вихованні важливим є розвивати розум раніше, ніж мову, правила повинні підтверджуватися прикладами («Велика дидактика», XVI, 7, 8, 19 [6, с. 113–123]). Природа спочатку готує матеріал, перш ніж починає надавати йому форму. Спроби обґрунтувати педагогічні висновки посиленням на природу трапляються й у висловлюваннях учителів братських шкіл, і в окремих документах. У § 11 і у § 17 Статуту львівської братської школи є вимоги світського характеру щодо організації навчального процесу у школі. У першому випадку мова йде про те, щоб учень кожне виконане дома завдання показував ранком учителю: «...что учили в тот день, должны вечером дома написать и утром принести в школу, показать своему учителю, чтобы каждый плод науки был известен: „Всяко бо древо от плода познания подобает”» [1, с. 81]; у другому – від учителя вимагався постійний контроль за відвідуваннями учнями школи: «Если бы какой мальчик один день ходил в школу, а другой пропускал – и так лишь время тратил, числясь при школе, такого больше не принимают, потому что знахарь если бы больного в один день лечил, а в другой относился небрежно, вместо лечения еще больше способствовал его заболеванию, сказано: «Всякого брата не по чину ходяща отрицайся» [1, с. 83].

Серед дидактичних принципів, які розробляв Я. А. Коменський, чільне місце займає принцип свідомості. Цей принцип вимагає насамперед навчання рідною мовою. Рідною мовою має відбуватися навчання у початковій школі, зміст навчання має бути реальним. Ці вимоги Коменський формулює у «Великій дидактиці» і вважає, що перш ніж навчати кого-небудь іноземній мові, перш ніж він оволодіє рідною, – це те саме, якби хтось вчив сина їздити верхи, перш ніж той навчиться ходити («Велика дидактика» Розділ XXII, Метод мов) [6, с. 170–175]. У Коменського читаємо: «Природа не робить стрибків, не робить їх також і мистецтво, оскільки воно наслідує природу. Дитину слід учити ходити, перше ніж вправлятися в танцях; раніше вчити їздити верхи на довгій палиці, чим їздити на прикрашених конях; спершу лепетати, а потім говорити, перш ніж виголошувати промови» [6, с. 171]. Слід зазначити, що, починаючи від школи Київської Русі, навчання у школах України проводилося рідною мовою. Це одна з рис, яка була притаманна вітчизняній педагогіці та освіті. Але вже у XVI ст. виникає велика відмінність між книжною і розмовною мовами. У педагогіці виникає питання – якою мовою проводити навчання – слов'янською, розмовною, чи латинською, що була необхідною в окреслений час для знайомства з науковими досягненнями та для ведення діловодства. Прихильником

навчання слов'янською мовою був Іван Вишенський. У згаданій гл. 3 «Книжки» він обстоює слов'янську мову, вважає, що вона нічим не гірша від латинської чи грецької: «А то через те диявол підняв боротьбу супроти словенської мови, що вона є найплодоносніша з усіх мов і наймиліша богові, оскільки без поганських хитрощів та настанов, тобто без граматик, риторик, діалектик та інших марнославних підступностей, які містять в собі диявола, а через просте, старанне читання без усіляких штудерств, що приводить до бога, творить простоту і смирення й підносить дух святий» [2, с. 35]. Захищаючи рідну мову, Іван Вишенський наголошував на її цінності: «...словенська мова перед богом більшу честь має, ніж еллінська та латинська» [2, с. 35].

Принцип свідомості навчання набув широкого застосування у братських школах України (Статут львівської братської школи, § 11–15 [1, с. 81]). Належну увагу в братських школах приділяли вчителів і відвідуванню школи учнями, без чого неможливим є вироблення знань, умінь і навичок. Учитель мав стежити за відвідуванням школи. Про необхідність щоденного відвідування учнями школи і уважного ставлення до занять йде мова у 5 розділі Луцьких «Артикулів»: «В часы учебные, утром или после обеда, все обязаны приходит ввремя тихо, без разговоров и шепотов, перемигиваний и переходов друг к другу, сидя на своем месте, должны слушать, понимать, рассказывать и запоминать все, что будет говорить и диктовать учитель, стараясь всеми силами, чтобы все слышанное подобно учителю мог выразить» [1, с. 85].

Я. А. Коменський у «Великій дидактиці» велику увагу приділив необхідності принципу наглядності і сенсорності. Принцип наглядності передбачає засвоєння учнями знань шляхом спостереження за предметами і явищами, шляхом їх чуттєвого сприймання. Коли прагнемо прищепити учням істинне і тверде знання речей взагалі, треба навчати цього через особисте спостереження і чуттєвий доказ. Коменський зазначав: «Тому нехай буде для учнів золотим правилом: все, що тільки можна, давати для сприймання чуттями, а саме: видиме – для сприймання зором, чутке – слухом, запахи – нюхом, те, що підлягає смаку – смаком, доступне дотикові – через дотик. Коли які-небудь предмети відразу можна сприйняти кількома чуттями, нехай вони відразу схоплюються кількома чуттями («Велика дидактика» ХХ, 6) [6, с. 159]. «Золоте правило» Коменського залишається актуальним і для сучасної педагогіки.

Освітні діячі України, так само як Я. А. Коменський, вважали, що основним засобом пізнання людини навколишнього світу є органи чуття. К. Ставровецький писав, що людина за допомогою п'яти органів чуття сприймає видимі й невидимі істоти. Двома – зором і дотиком – видиме, а трьома – невидиме: смаком – солодкість, гіркість, нюхом – запахи, слухом – звуки: «И теми п'ятьма чувствами [людина] прие́млет видимии и невидимии существа: двома чювстви – видимое: зрѣнием ока и

доткненням; трьома оже – невидимое: вкусом невидимую сладость и горесть, ноздрами обоневает невидимую вонность, слухом приймає невидимии гласи» [14, с. 236]. Ще глибше й всебічно питання про сприймання людиною речей довколишнього світу розробили професори Києво-Могилянської академії. Кожна річ об'єктивного світу посилає з себе певні матеріальні «види», які впливають спеціально на пристосовані для них органи сприймання. Від органів чуття ці види передаються в мозок, де відбиваються як «печатки воску». Чуттєвим шляхом людина й тварина пізнають тільки окремі конкретні предмети. Загальні ж риси, властиві багатьом предметам, пізнаються інтелектом, яким наділена тільки людина. Найважливішою умовою успішного інтелектуального пізнання київські філософи вважали наявність наочного пізнання конкретних предметів. Образи чуттєвого пізнання – необхідна умова виникнення чітких понять, бо «нічого нема в інтелекті, чого не було б в чуттті» [12, с. 53–54]. Дане твердження не раз висловлював Я. А. Коменський. У «Великій дидактиці» він зазначав: «Нічого не буває в свідомості, чого раніше не було у відчутті» [6, с. 110]. У коментарях до цієї фрази проф. А. Красновський зазначає: «У латинському тексті початок цієї фрази сформульовано так: *Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu*. Формулюючи це положення, Коменський примикає до Бекона і стає суто на сенсуалістичні позиції» [6, с. 11]. На сенсуалістичних та раціоналістичних засадах базувалося навчання у братських школах, а надалі – у Києво-Могилянській академії [13, с. 200–264].

Порівнюючи статuti братських шкіл України з педагогічними поглядами Я. А. Коменського і з вимогами до навчального процесу, які він виклав у «Законах добре організованої школи» [7, с. 580–610], можна знайти багато спільних рис. Про це зазначав дослідник педагогічної думки України Є. Мединський. Зокрема, у розділі IV «Вплив братських шкіл України та Білорусії на педагогічну систему Я. А. Коменського» монографії «Братські школи України і Білорусії в XVI–XVII ст.» [11, с. 99–108] він наводить вибірки із місць Статутів львівської (1586 р.) та луцької (1624 р.) братських шкіл і приклади із «Законів добре організованої школи» Я. А. Коменського. Зробивши порівняння, Є. Мединський робить висновок, що «...вважати доведеним, що в багатьох висловлюваннях Коменського є безперечні сліди впливу українських і білоруських братських шкіл на його педагогічну систему» [11, с. 106]. Не цілком поділяє думку Є. Мединського ак. Я. Ісаєвич. Не заперечуючи в цілому схожість статуту львівської братської школи і поглядів чеського педагога, він зазначає: «Схожість ... є лише в тих питаннях, вирішення яких на той час вже було спільним надбанням гуманістичної педагогіки в різних країнах Європи» [4, с. 130]. Але думки і висловлювання українських вчених є однозначними в тому, що українська педагогічна думка XVII ст. розвивалася у загальноєвропейському контексті і чітко виражала

гуманістичні тенденції епохи. Пам'ятки історії педагогіки українського і чеського народів є підтвердженням цьому.

Викладений матеріал дозволяє зробити наступні висновки:

1. Впродовж історії свого становлення українська педагогічна культура розвивалася не як замкнута культура, а як така, що була відкрита до надбань передових культур інших народів;

2. У педагогічній практиці братських шкіл, які розгорнули свою діяльність в період XVI–XVII ст. в Україні та Білорусії прослідковуються риси, які були притаманні ідеям чеського педагога Яна Амоса Коменського. В першу чергу мова йде про класно-урочну систему, елементи якої були наявними у братських школах України та Білорусії; принцип свідомості та природовідповідності. Розробка класно-урочної системи та теоретичне обґрунтування уроку як форми організації навчання в школі – це надбання дидактичної науки, яке є цінним у сучасних умовах.

3. Педагогічні погляди та ідеї Яна Амоса Коменського відповідали ідеям українських мислителів та культурно-освітніх діячів Івана Вишенського, Кирила-Транквіліона Ставровецького, Лаврентія Зизанія, Герасима Смотрицького та ін. Це вимоги щодо викладання рідною мовою, демократизму, рівності, загального навчання для всіх незалежно від статусу і статі. Ідеї Я. А. Коменського про освіту та виховання були підхоплені та використані у навчальних закладах Західної Європи, а також України, Росії та Білорусії в період XVIII–XIX ст. і у наступні епохи.

4. У своїх творах Ян Амос Коменський ставить питання про всезагальну обов'язкову освіту, про побудову системи освіти на основі демократизації та гуманізму. Коменський вважав, що стан суспільства залежить в першу чергу від стану освіченості кожної окремої людини. Ці думки чеського педагога є актуальними сьогодні, не дивлячись, що часовий проміжок понад триста років відділяє нас від епохи Коменського. Побудова школи у відповідності з ідеями та принципами чеського мислителя на даний момент є ідеалом. До цього ідеалу варто прагнути українській педагогічній науці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антологія педагогической мысли Украинской ССР / сост. Н. П. Калениченко ; Ак. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1988. – 640 с.
 2. Вишенський Іван. Твори / з книжної української мови перекл. Валерій Шевчук ; передм. і прим. В. Шевчука. – Київ : Дніпро, 1986. – 247 с.
 3. Год Б. В. Виховання в епоху європейського Відродження (середина XIV – початок XVII століття) : [монографія] / Б. В. Год. – Полтава : АСМІ, 2004. – 464 с.
 4. Ісаєвич Я. Д. Ян Амос Коменський і Україна / Я. Д. Ісаєвич // Український історичний журнал. – 1967. – Березень. – № 3. – С. 129–131.
-

5. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. : [монографія] / Я. Д. Ісаєвич. – К. : Наук. думка, 1966. – 251 с.
 6. Коменський Ян Амос. Вибрані педагогічні твори : у трьох томах. Т. 1. Велика дидактика / Ян Амос Коменський ; під ред. з біограф. нарисом і примітками проф. Красновського А. А. – К. Рад. школа. 1940. – 248 с.
 7. Коменский Ян Амос. Избранные педагогические сочинения / Ян Амос Коменский ; под редакцией с биограф. очерком и примеч. проф. Красновского А. А. – М. : Учпедгиз, 1955. – 651 с.
 8. Коменский Ян Амос. Избранные педагогические сочинения : в двух томах / Ян Амос Коменский ; под ред. А. И. Пискунова, И. Кирышка, Б. Куяла, А. У. Чумы. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – 576 с.
 9. Коменский Ян Амос. Мир чувственных вещей в картинках или изображение и наименование всех важнейших предметов в мире и действий в жизни / Ян Амос Коменский ; перевод с лат. Ю. Дрейзина ; под ред. и со вступ. статьей проф. Красновского А. А. – М. : Учпедгиз, 1957. – 351 с.
 10. Лордкипанидзе Д. О. Ян Амос Коменский. 1592–1670 : [монографія] / Д. О. Лордкипанидзе. – М. : Педагогика, 1970. – 439 с.
 11. Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI–XVII століттях : [монографія] / Є. М. Мединський. – К. : Рад. школа, 1958. – 210 с.
 12. Мітюрів Б. Н. Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні : [монографія] / Б. Н. Мітюрів. – К. : Рад. школа, 1971. – 107 с.
 13. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні : курс лекцій / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – Київ : Вища школа, 1999. – 543 с.
 14. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVII ст.) : тексти і дослідження / редкол.: В. І. Шинкарук, В. М. Нічик, А. Д. Сусов ; АН УРСР, Ін-т філософії, Ін-т сусп. наук. – Київ : Наук. думка, 1988. – 568 с.
 15. Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. : [монографія] / І. В. Паславський ; Академія наук УРСР, Інститут сусп. наук. – Київ : Наук. думка, 1984. – 128 с.
 16. Чума А. Издание произведений Я. А. Коменского в России / А. Чума // Коменский Ян Амос. Избранные педагогические сочинения : в двух томах / под ред. А. И. Пискунова, И. Кирышка, Б. Куяла, А. У. Чумы. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – 576 с.
-